

Verslag symposium, 13 november 2002, Mediapark Hilversum

In het Jaarboek Architectuur in Nederland 2001>02 schreef één van de redacteurs, Roemer van Toorn, een prikkelende beschouwing onder de titel 'Verdwaald in het Paradijs'. De beschouwing van Van Toorn werd door de BNA opgepakt en benoemd als thema voor een symposium over de nieuwe positiebepaling van de architect en de architectuur in onze razendsnel veranderende samenleving. Naast het symposium vroeg de BNA aan een kleine twintig maatschappelijk geëngageerde personen om met een korte tekst te reageren op de visie van Van Toorn. Deze reacties zijn opgenomen in de voorliggende publicatie, alsmede de inleiding die Roemer van Toorn verzorgde tijdens het symposium. Een aantal van deze personen nam eveneens deel in een forum tijdens het symposium: architect Mieke Bosse (Scala Architecten), Ole Bouman (Archis), Herman Hertzberger (Architectuurstudio Herman Hertzberger), Allard Jolles (kunsthistoricus), Arjo Klamer (hoogleraar Economie, Kunst en Cultuur), Jos Melchers (directeur MAB) en Oliver Thill (Atelier Kempe Thill). De discussie werd geleid door Bert van Meggelen.

De deelnemers in het forum werden allereerst gevraagd of zij zich konden herkennen in de analyse van Van Toorn. Mieke Bosse vond enkele onderdelen zeker herkenbaar, maar was niet enthousiast over toonzetting: 'Van Toorns pleidooi kun je vergelijken met een constatering als 'wat is de aarde toch bol'. Zijn term 'verdwalen' klinkt niet bijzonder positief. Wat leveren dergelijke constatering op? Daarbij kun je de consument moeilijk verwijten dat hij een uniek huis wil hebben. Daar mag niet denigrerend over worden gedaan.

Idealen beginnen uiteindelijk bij de dromen van mensen.' Volgens Bosse laten architecten niettemin bepaalde 'vormgevende vragen' liggen. 'We kunnen veel leren van hoe in de afgelopen eeuwen onze steden en dorpen zijn gebouwd. Dat gedachtegoed is te gemakkelijk opzij gezet, waardoor we nu bijvoorbeeld vorm geven aan afsluitbare semi-openbare ruimtes, in plaats van aan herkenbare straten, stegen en brinken. Kortom: wat weten we wel? Laten we daar mee beginnen. Dat haalt de architecten ook uit hun isolement.'

Bezinning

Bosse geeft toe dat architecten al eeuwen lang meewerken aan de 'verdwaling' zoals die door Van Toorn wordt geconstateerd. 'Maar de laatste tijd is onze rol wel erg beperkt geworden. In het verleden stond nog in de SR dat de architect zware eisen stelt aan het programma van eisen, opdat dat hij de verantwoordelijkheid voor het project kan dragen. Nu staat er alleen dat de architect aan het ontwerp werkt met behoud van zijn conceptuele verantwoordelijkheid. Architecten moeten weer hun verantwoordelijkheid opeisen en opdrachtgevers wijzen op slechte programma's.' Volgens criticus Hans van Dijk zou de programmakritiek een vast onderdeel van de beroepspraktijk van de architecten moeten zijn. 'Architect James Sterling liet dat eens prachtig zien in een presentatie van zijn projecten. Bij elk project liet hij zien hoe hij met het programma van de opdrachtgever was omgegaan: they said this, we said that. Oftewel: vanuit je eigen vak het programma herdefiniëren en daarmee de boer opgaan.'

Maar niet alleen opdrachtgevers moeten worden aangesproken. Allard Jolles pleit ervoor dat architecten zich voortdurend bezinnen op hun vak. 'Ga bij de start van elk project even terug naar het moment waarop je begon als architect. Waar sta je voor in deze wereld? Zanger Neil Young doet dat ook voordat hij een nummer gaat zingen en de kwaliteit van zijn performance gaat er daardoor stukken op vooruit. Wanneer je de projecten ziet die Van Toorn laat zien, gebeurt dat kennelijk niet altijd. Daarnaast moeten architecten doel en middel niet steeds door elkaar halen. Het doel van hun werk hier op aarde is niet status en publicaties in de bladen.' Volgens Jolles is het lastig projecten te duiden waarbij doel en middel in evenwicht zijn. 'Het ING House is een goed voorbeeld van hoe het wel kan, ondanks al het visuele spektakel. Het doel was om het imago van ING neer te zetten en dat is goed gelukt.'

Anonieme architectuur

Oliver Thill geeft aan hoe een architect te werk zou kunnen gaan bij de reflectie op het eigen vak: 'In het einde van Van Toorns tekst werd de rol van de architect ter discussie gesteld. Dat sprak me aan. Wat zijn je echte ideeën? Voor jezelf zou je eigenlijk een definitie moeten maken van architectuur, om aan de hand daarvan te werken. In mijn geval betekent bouwkunde dan het bezig zijn met ruimtelijke structuren en daar onderzoek naar doen. Wat ik in de beelden van Van Toorn zie is alleen maar pure vormgeving.' Net als Bosse wijst Thill op de sterk gewijzigde rol van de architect: 'Vroeger was de architect de bouwmeester, nu ben je esthetisch adviseur in het bouwteam. Het GIW bepaalt welke kozijnen je mag gebruiken, de aannemer kiest de constructie en de details en de gemeente doet de stedenbouw. De architecten worden alleen nog ingezet als reclame voor het project. Architecten moeten dan ook hun oude positie heroveren, om te voorkomen

dat ze een huurling blijven.' Hoe kan die omslag worden bewerkstelligd? Thill wijst op het belang van goed architectuuronderwijs ('architecten weten niet meer hoe je moet bouwen'), maar ook op de eigen ontwerpopvatting. 'We ontwerpen voor anonieme opdrachtgevers en anonieme gebruikers. Daar moet je als architect een anonieme architectuur voor ontwikkelen, met een zekere neutraliteit en veel flexibiliteit. We moeten weer de verantwoordelijkheid voor het casco nemen. Kijk naar Vinex; daar zit achter al die spannende, wisselende gevels maar één structuur, namelijk de tunnel van de aannemer. Daar moeten we doorheen breken.'

De andere houding van de architect begint bij het architectuuronderwijs, zo wordt ook door anderen geconcludeerd. Carel Weeber geeft aan dat het architectuuronderwijs 'wordt gegeven door dezelfde architecten die jaar-na-jaar steeds weer in het Jaarboek staan. Je ziet dat terug in het werk dat studenten inleveren; ze kopiëren allerlei plaatjes uit de bladen, plaatjes van anderen. Hun werk is dus een afspiegeling van de hedendaagse bouwpraktijk. Hoe krijgen we studenten hiervan af? Misschien is het een idee om het architectuuronderwijs een tijdje weg te halen bij de TU's.' Herman Hertzberger vult aan: 'Je moet met studenten weer over de doorsnedes en plattegronden gaan praten en de mooie plaatjes buiten beschouwing laten.' En Mieke Bosse: 'Het hart van ons vak is bouwkunde. Als dat niet meer aan de TU wordt onderwezen, dan kunnen we beter ophouden.'

Verankering

De bezinning waar Thill voor pleit, wordt door anderen herkend. Zo geeft Arjo Klamer aan dat de uitverkoop van de beschaving en het prevaleren van belevenissen boven waarden ontwikkelingen zijn die ook in andere sectoren van de samenleving spelen. 'Iedereen jaagt zijn eigen droom na, we zijn de verankering kwijt, we zijn waardenloos: dat soort geluiden hoor je veel. In mijn wereld beluister ik inmiddels een tegenbeweging.' Zelf zet Klamer daarbij, net als Bosse, in op een neotraditionalistisch perspectief; het bezinnen op de eigen tradities, vanuit de eigen gemeenschap. Dan gaat het om twee vragen: wat is het goede leven en wat is het goede samenleven.' Het zijn vragen die volgens Klamer ook met de inrichting van de ruimte te maken hebben. 'Kijk naar onze universiteitsgebouwen, het zijn dozen met legbatterijen. Dat druist tegen alle academische waarden in. Een ander voorbeeld: onze pleinen. Waarom kunnen we geen pleinen ontwerpen die goed functioneren?'

Rol opdrachtgever

Hoe ervaren de opdrachtgevers de aanklacht van Van Toorn? Bij het aanschouwen van Van Toorns diabeelden bekruipt MAB-directeur Jos Melchers het gevoel dat het in Nederland 'een bende' is. Ten dele klopt dat

gevoel ook wel, zo geeft hij aan: 'Op de Vinex-locaties zijn de plannen teveel opgeknipt, waardoor er geen samenhang meer bestaat. De regie is weggevallen en dat is een gevaarlijke ontwikkeling. Aan de andere kant moeten we oppassen dat we de mensen die daar wonen betitelen als zielig. Ze voelen zich daar lekker, zelfs aan zo'n kunstmatig moeras in Ypenburg. Het is hun droomhuis.' Voor de zo gewenste regierol in de kermis van architectonische deelplannen wijst Melchers naar de overheid: 'Wij noemen onszelf risicodragende producer van de ruimte. Die aanduiding correspondeert met de theatraliteit die Roemer van Toorn constateert. Wij draaien daar ook niet omheen; MAB probeert inderdaad partijen te verleiden. Maar de overheid moet in eerste instantie waken voor de kwaliteit van de publieke ruimte en voorkomen dat er allerlei eilandjes ontstaan. Dat betekent dat ze soms dwars door bepaalde dogma's moet heen breken. Waarom zijn er bijvoorbeeld zo weinig gezellige pleinen in Nederland, zoals Klamer aangeeft? Omdat de marktkooplui één keer in de week het plein leeg willen hebben.'

Bal terug

Naast de architecten, opdrachtgevers en de overheid hebben de architectuurcritici een belangrijke rol. Zo betitelt Herman Hertzberger Van Toorns statement als 'een indrukwekkende analyse', maar speelt hij de bal wel terug: 'Als redactie van het Jaarboek hebben jullie zelf eveneens een verantwoordelijkheid. Het Jaarboek is nu bijvoorbeeld wel erg glossy. De architectuurkritiek is zelf ook te weinig idealistisch, terwijl zij juist een ideologische bodem in het debat moet leggen. Dat lef moeten jullie hebben. Daar komt bij dat de architectuurbladen nauwelijks de dialoog met de architecten aangaan. De redactie zoekt de foto's uit en de architect mag niks zeggen. Op die manier kun je de architect ook niet bij de strijd betrekken. Andersom kunnen architecten ook nooit worden ontmaskerd. Vraag ze naar hun beweegredenen en thema's, dan vallen de slechte architecten vanzelf door de mand.'

Net als Bosse en Jolles vindt Hertzberger dat een hand in de eigen boezem van de architect essentieel is: 'Architecten zijn te weinig de intellectuelen die werkelijk de universalia begrijpen. Ik was laatst naar een feestje van Liesbeth van der Pol, waar alle genodigden met één dia een minuut lang mochten vertellen wat voor hen architectuur is die ertoe doet. Ik schrok van wat ik hoorde; het was alleen maar pronkzucht, behaagzucht en esthetiseren. Architecten zijn geen kunstenaars of filosofen, daar zijn ze niet goed genoeg voor. In plaats daarvan moeten ze luisteren naar wat de mensen echt willen. Terug dus naar de fundamenten, de universalia die al 10.000 jaar geldig zijn. Dan gaat het niet om grote ideologieën, die zijn in de jaren zeventig al ontmaskerd, maar om een grote hoeveelheid kleine dingen bij elkaar. Bij een woning maakt het mij bijvoorbeeld niet uit hoe hij

eruit ziet – al lijkt ie op een olifant – als je er maar op een goede manier in kunt komen en hij goed gepositioneerd is ten opzichte van de andere woningen. Oftewel: de ruimte in de woning en de ruimte rondom de woning, daar gaat het om. Maar deze aspecten zijn de afgelopen tijd volstrekt vergeten.'

Competentie architect

Maar kunnen architecten wel iets ondernemen tegen de huidige bouwpraktijk? Ole Bouman denkt van niet; hij deelt veel van de observaties van Van Toorn, maar vraagt zich af of de oproep aan de goede groep is gericht: 'Van Toorns analyse is vooral antropologisch en economisch van aard; hoe is ons kapitaal georganiseerd. Hij sluit echter af met een appèl op de vakgemeenschap. Maar is dat het gezelschap dat in staat is hier iets aan te doen? Zij doen niet veel meer dan vorm geven aan de heersende samenleving en tijdgeest. Individueel zijn zij niet in staat om bijvoorbeeld de uitverkoop van het publieke domein tegen te gaan. Het zou logischer zijn wanneer Van Toorn zijn verhaal had besloten met een stemadvies voor de volgende verkiezingen. Hij appelleert aan de burgers; zij moeten iets doen.'

Van Toorn twijfelt niet aan de vakmatige competentie van architecten, zo signaleert ook Van Meggelen. Het probleem bevindt zich op een ander niveau, maar waar dan? Volgens Van Toorn zelf moeten architecten weer – net als Hertzberger aangaf – op zoek gaan naar de werkelijke behoeften van bewoners. 'Projecten als van Carel Weeber in Almere doen dat in het geheel niet. Dat is eerder photoshop architectuur; bewoners mogen kiezen of ze wel of geen hekje op hun balkon willen hebben. Daar ligt niet de opgave. Architecten moeten een interessantere droom helpen realiseren met de bewoners. Je kunt als professional met de markt echt goede kwaliteit leveren. Maar weinig architecten laten blijken daartoe in staat te zijn.' Cees de Wit (Stawon) is het daar mee eens: 'We zijn er niet in geslaagd de kleine verhalen van mensen te vertalen in beleid, in de programma's van eisen en uiteindelijk in de ontwerpen. Dat wordt mede veroorzaakt doordat er geen overeenstemming bestaat over van waarde is, oftewel een collectieve set van maatregelen die moet worden nagestreefd.'

Niet iedereen is overtuigd van de roep om meer te luisteren naar wat de consumenten willen. Allard Jolles zegt bijvoorbeeld hierover: 'Wat mensen willen verandert elke vijf jaar een beetje en elke tien jaar een heleboel. Op die momenten gaat de inrichting en indeling van hun huis fors op de schop. Het is dus prima om neutrale casco's te gaan bouwen. Dan kunnen we gelijk ophouden met al dat zinloze marktonderzoek. De data die daaruit komen gaan vaak hun eigen leven leiden. Architecten als MVRDV werken met heel gegevens, maar ik kom er niet achter wat ze daar nu zelf van vinden.'

De uitweg uit het paradijs

Het uitbrengen van de eerste architectuurnota begin jaren negentig betekende – in retrospectief – het startsein voor een decennium met overmatige aandacht voor de architectonische kwaliteit van nieuwe projecten in Nederland. Die overmatige aandacht heeft zeker een aantal positieve bijwerkingen gehad, zoals het doorbreken van Nederlandse toparchitecten in het buitenland. De dominantie van de beeldcultuur werd mede mogelijk gemaakt door factoren als de forse economische groei van de afgelopen jaren, het ontluikende architectuurbeleid van gemeenten, de scoringsdriften van sommige wethouders en de toegenomen belangstelling bij de consument voor de uitstraling van zijn of haar woning. Door de aandacht voor composities, gevelbeelden, materiaalgebruik en wat dies meer zij is de inhoud van het programma van eisen (toch de basis van elk project) aanzienlijk ondergesneeuwd, zo kan na afloop van dit BNA-congres worden geconstateerd. Zowel opdrachtgevers als architecten mogen zich dat aanrekenen. Blijkbaar slagen opdrachtgevers er niet of onvoldoende in interessante programma's te formuleren en zijn architecten te gediensig om deze ter discussie te stellen. Beide partijen zullen op dit punt dan ook een inhaalslag moeten maken. Het huidige tijdsgewricht is daarvoor niet ongunstig. Door de inzakkende bouwproductie, de maar moeizaam op gang komende herstructurering en het ontspannen van veel woning- en kantoren markten komt er hopelijk een einde aan de overhaaste planontwikkelingsprocessen van de afgelopen jaren.

Opdrachtgevers en architecten krijgen zo de tijd voor meer reflectie en moeten daar hun voordeel mee doen. Een tweede belangrijke ontwikkeling is de verschuiving van de (schaarse) bouwproductie naar het bestaand stedelijk gebied. De bouw van rijtjeswoningen op grote buitenstedelijke locaties is voorlopig ten einde en de bouwsector moet zich richten op de revitalisering van de stad. Dat betekent het laveren tussen vele belangen, iets waar de architect – als onafhankelijke partij – in principe zou moeten excelleren. Het werken in de stad vraagt wel een open oog voor bestaande ruimtelijke kwaliteiten, zoals bijvoorbeeld in de naoorlogse woongebieden. Eenvoudige tabula rasa en het vervolgens klakkeloos wegzetten van geinige maar contextloze doorzonwoningen is hier niet aan de orde. Andersom geredeneerd liggen er volop kansen voor opdrachtgevers en ontwerpers die – gewapend met tact, overtuigingskracht en het nodige geduld – deze gebieden met doorwrochte analyses te lijf willen gaan.

Naast dit individuele handelen van opdrachtgever en architect is het de vraag welke inbreng de BNA kan hebben. Een aantal forumleden is zeker voorstander van een actieve stellingname van deze beroepsvereniging annex bevorderaar van de bouwkunst. 'Juist een vereniging kan dingen aan de orde stellen, omdat ze iets los staat van de dagelijkse praktijk', zo wordt gezegd. BNA-voorzitter Kees van der Hoeven geeft bij het slot van het symposium

aan dat een oproep aan de leden inzake hun 'positiebepaling' zeker tot de mogelijkheden behoort. Daarnaast lenen ook andere thema's zich voor een uitspraak van de BNA, zoals de problematiek van de slecht functionerende woningmarkt – een van de thema's die ook in het Jaarboek is aangekaart – en het ontbreken van goede, bereikbare woningen voor starters. Tijd voor een goed manifest?

Kees de Graaf is freelance publicist en schrijft onder meer voor BladNA en Building Business.